

Cesty k přírodní zahradě

Děti se učí nejen od rodičů a učitelů. Na tom, co budou umět, jak se budou projevovat i jaké budou, se významně podílí též prostředí, ve kterém vyrůstají. V odborných kruzích se nejčastěji hovoří o informálním vzdělávání a rovněž stojí za zmínku zajímavý koncept nazvaný „třetí učitel“...

PHDr. KATEŘINA JANČAŘÍKOVÁ, PH.D.

Odborníci zavedli pro vliv prostředí výchovu a vzdělávání několik termínů. Vysvětleme si dva nejčastěji používané termíny:

- a) informální vzdělávání** – neplánované a neorganizované vzdělávání od prostředí;
- b) třetí učitel** (Malaguzziho „third teacher“) – **příčemž prvním učitelem/ učitelí** jsou myšleni rodiče a další rodinní příslušníci, **druhým učitelem** jsou myšleni učitelé a učitelky v institucionálních zařízeních **atřetím učitelem** je myšleno životní prostředí, ideálně jeho přirozená přírodní podoba (někteří dokonce tvrdí, že „příroda je nejlepší učitel“).

Životní prostředí ovlivňuje dítě, ať chceme, nebo nechceme. Asi nikoho nepřekvapí, že se jinak vyvíjejí děti, které vyrůstají na špinavém anonymním panelovém sídlišti s přetékajícími popelnicemi, a děti, které vyrůstají na malé obci, s lipkou na udržovaném náměstí a lesem plným podnětů za domem i za školkou. Děti, které byly v raném věku ovlivňovány prostředím přírodním, vykazují v budoucnosti vyšší environmentální citlivost a také vyšší míru spokojenosti a častější pocit štěstí. (Význam rané stimulace a raných zkušeností pro budoucí proenvironmentální chování je uznáván i renomovanými odborníky, např. OECD, 2006). Pro děti v předškolním věku je ideálním prostředím, v němž se mohou setkávat s „třetím učitelem“, zahrada.

Zahrada je, jak i samotná etymologie toho slova napovídá, místo ohrazené

plotem, bezpečné před ataky zvenčí. [V češtině je kořen slova zahrada odvozen od slova „hrad“, tj. místo bezpečné, obklopené hradbami. Obdobně je tomu v polštině (ogoród) či v ruštině (ogoród). V angličtině má slovo zahrada (garden i yard) společný kořen se slovem „stráž“ (guard).] Dítě se může na zahradě pohybovat volně, aniž by bylo ohroženo někým zvenčí nebo aniž by se ztratilo. Zahrady mohou být různé. Zahrada s rovným povrchem, celoročně krátkým, tzv. anglickým trávnickem, bez stromů a bez keřů, poskytuje podnětů málo. Jak má vypadat zahrada, aby co nejlépe plnila úlohu třetího učitele, aby poskytovala co nejlepší informální vzdělávání? Musí být pestrá, plná života a celoročně zajišťovat podněty pro všechny smysly. Takovou zahradu lze nazvat přírodní.

! Přírodní zahrada coby místo aktivní i pasivní relaxace

Přírodní zahrada je udržovaná tak, aby s co nejmenším množstvím vložené energie, bez hnojiv, bez pesticidů a bez herbicidů vyrostly chutné plody i pestrobarevné a voňavé květy. Dříve byl na každé zahradě kousek zahrady přírodní, protože zahradník prostě nestihl vše tak dokonale obhospodařovat. Dnes máme sekačky a traktůrky, chováme méně drůbeže, pěstujeme méně plodin pro vlastní potřebu, takže majitelé zahrad najednou mají možnost a čas, aby udržovali povrch zahrady celoročně „dokonalý“, s trávnickými sekanými skoro každý týden, s keři vytvářenými do koulí či hranolů. Jenže zahrada tohoto

typu poskytuje návštěvníkovi (zvláště dítěti) velmi málo podnětů.

Pro krajinu je taková zahrada přítěží, protože neplní krajinotvorné funkce (nezadržuje vodu, ale voda z ní odtéká jen o málo pomaleji než z betonu, neposkytuje útočiště živočichům atd.). Přírodní zahrada je kosena nepravidelně (nikdy ne celá) a méně často. Vždy na ní najdeme místo s delší trávou, která tolik nevysychá, poskytuje úkryty drobným živočichům a ve které stihnou vykvést luční květiny. Přírodní zahrada by měla být místem aktivní i pasivní relaxace, nabízet velké množství podnětů a aktivizovat návštěvníky. To jsou obecné zásady. Vlastní podoba

Přírodní zahrada by měla být místem aktivní i pasivní relaxace, nabízet velké množství podnětů a aktivizovat návštěvníky.

ideální přírodní zahrady záleží na věku, pohlaví a dalších obecných charakteristikách obvyklých návštěvníků (kolegové z New Yorku definovali různé podoby přírodní zahrady pro chlapce a pro děvčata). Jak by tedy měla vypadat přírodní zahrada pro předškoláky?

! Zahrada stvořená pro předškoláky

Mateřské školy v České republice mají školní zahrady. To je ohromný vklad a potenciál, dědictví z dob Rakouska-Uherska. Možná si to ani neuvědomujeme. Ovšem až do chvíle, kdy se setkáme s kolegy ze zemí, ve kterých zařízení pro předškolní vzdělávání zahrady nemají. Pracovnice a pracovníci MŠ u nás tedy mají jedinečnou askvělou možnost využívat při výchově a vzdělávání dětí zahradu. Jenže většina školních zahrad u nás je navržena, resp. udržována nedostatečně.

Ti, kdo se o ně starají, si totiž nepoložili otázku, jak by měla vypadat ideální zahrada pro předškoláky, a samozřejmě ni na ni nehledali odpověď. Zahrada, ve které může správně a přirozeně probíhat informální vzdělávání a výchova předškoláků, by měla být co nejvíce diverzifikována, přiměřeně prostorná a vhodně vybavena herními prvky.

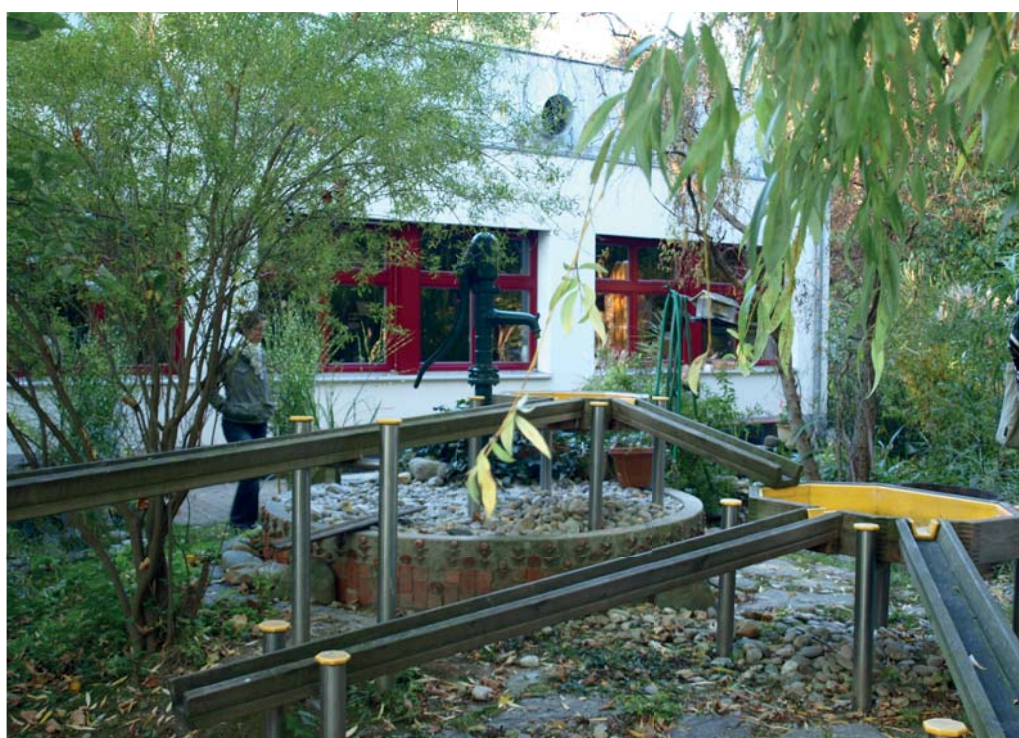
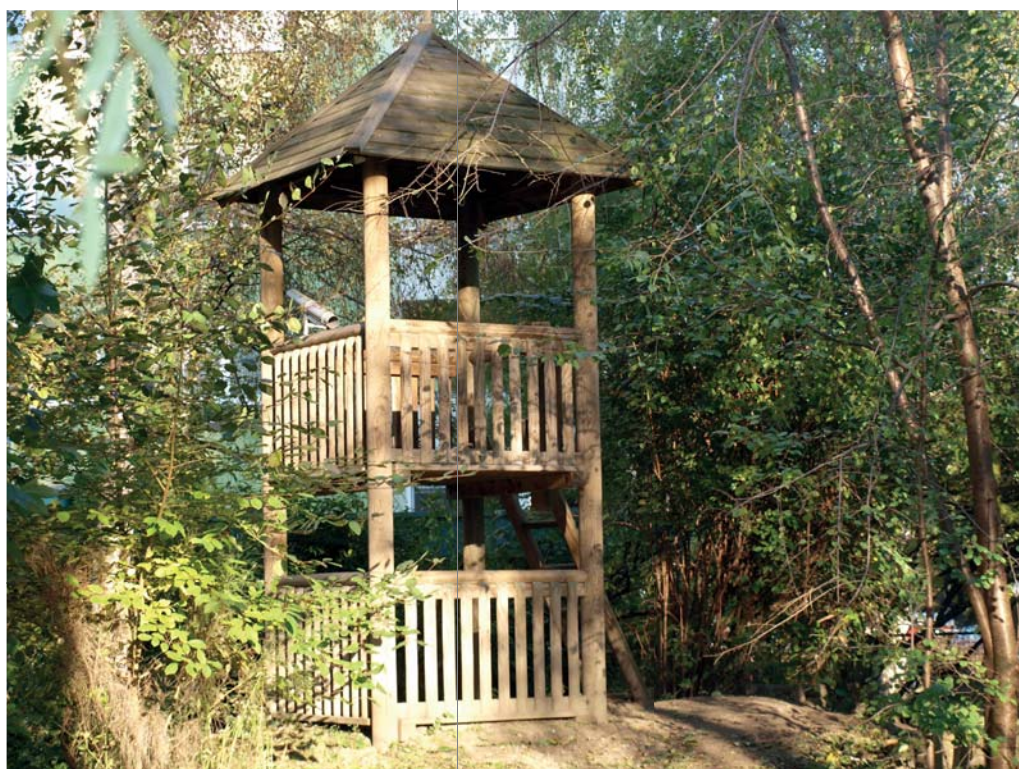
Měla by být členěna vertikálně i horizontálně (svažitý terén, různá zákoutí, keře, výšková stavba, stromy), porostlá různými zajímavými typy rostlin (byliny s rozličnými typy květů a plodů, keře, stromy s listy i s jehličím, liánami), plná drobných živočichů (např. hlemýžďů, stínek, čmeláků, žab, čolků, ještěrek). Mělo by v ní žít také nějaké větší zvíře (ježek, kočka nebo veverka) a měla by poskytovat útočiště ptákům. Na zahradě nesmí chybět vodní nádrž a kompost.

Při svých přednáškách učitelkám říkávám: „Snažte se vytvořit pro děti zahradu, jaká je popsána v knize Jiřího Trnky Zahrada, tedy prostor s různými zákoutími, ve kterých se děti mohou ztrácet a třeba se i setkat s něčím zdánlivě nebezpečným (zlým kocourem, jenž se později stane jejich kamarádem) a záhadným, až fantastickým (učenou velrybou).“

Geniální genetik Luther Burbank (1907), v Česku ovšem skoro neznámý, popsal ideální prostředí pro děti takto: „Každé dítě by mělo mít svůj vlastní svět, kde jsou bábovičky z písku, luční kobylky, vodní brouci, pulci, žáby, motýli, lesní jahody, třešně, žaludy, kaštiny, lezení po stromech, brouzdání se potokem, lekníny, veverky, netopýři, včely, morčata, štěňata, strniště, smrkové šišky, oblázky, písek, hadi, borůvky a sršni; a každé dítě, které o tento svět přijde, zároveň přijde i o nejlepší zdroj své výchovy. Tím, že se s jednotlivými složkami tohoto světa seznámí, dostane se do styku s vnitřní harmonií přírody. Toto poučení je nenásilné, přirozené a celistvé.“ (Citace: Gould, 2005).

I Co se předškolák naučí na zahradě a od zahrady

Veškeré dění na zahradě je podřízeno pravidelnému rytmu střídání ročních

období a nepravidelným výkyvům počasí. Dítě si životem s těmito rytmy a výchyly rozvíjí smysl pro pochopení svého postavení ve světě – uvědomuje si existenci něčeho, co nelze ovlivnit lidským snažením. Střídání ročních období přináší do života řád a učí nás s řádem žít. Sazení, prořezávání, sklizení, hrabání listů – to vše má svůj čas, který lze očekávat, na který se lze těšit. Vhodným prostředkem, jak děti uvádět do této problematiky, je pohádka O dvanácti měsíčkách s následnou diskusí o jahodách, jež si dnes můžeme kdykoli zakoupit v supermarketech.

Současný svět nabourává pravidelné rytmy dovozem ovoce a zeleniny z cizích zemí (takže jahody v lednu nejsou jen v pohádce), nezná sezonní jídelníček, a už vůbec ne období půsty a období masopustu.

Nepravidelné výchyly způsobené počasím s sebou naopak přinášejí chaos. Učí nás operativně měnit své plány na daný den.

Pokud prší nebo fouká silný vítr, nemůžeme vykonávat celou řadu aktivit, abychom nenarušili půdu. Dovednost měnit své plány je cenná. Dnes ji naše civilizace ztrácí, vše se děje podle plánů, nehledě na náklady a sílu a škody tím způsobené. Městské dítě již nezná tzv. sezonní aktivity (koupání v létě, bruslení v zimě), protože může celoročně dělat prakticky všechno (navštěvovat krytý bazén nebo kluziště). Dnes se dokonce dováží sněh do měst, aby mohl proběhnout závod na lyžích v naplánovaném termínu. Je možná příjemné jít si v zimě zaplavat, ale ztrácíme pokoru a trpělivost. Naše civilizace stále více věří, že „poručíme větru, dešti“ platí.

Jenže v životě člověka přijdou chvíle, které nemůže ovlivnit nebo které může ovlivnit jen minimálně: den porodu, období nemoci, den smrti.

I Zahrada učí respektu a úctě k životu

Člověk, jenž se nenaučí respektu k okolnostem v běžných věcech, bývá těmito mezníky lidského života příliš zaskočen a hrozí, že nenalezne v těchto chvílích tolik potřebné smíření a pokoj. Na zahradě se dítě poprvé setkává se smrtí a učí se vážit si života. Může to být smrt ptáčka, který vypadl z hnízda po silném větru a je pohřben v rohu zahrady. Nebo to může být smrt staré hrušně, do níž uhořel blesk. Nebo králík, kterého tatínek zabil, stáhl a vykuchal a kterého maminka uvařila k nedělnímu obědu. Dítě si začíná uvědomovat, že smrt je definitivní.

To jen ve světě virtuálním má postava více životů. U některých věcí máme pouze jednu šanci – buď se povedou, nebo ne, ale více pokusů ani „další level“ nemáme. Dítě ovšem na zahradě může kromě smrti pozorovat i pokračování života – jiné ptáčky, kteří přežili a vylételi z hnízd, nebo nový štěp, jež babička s tatínkem zasadí na místo staré hrušně. Tak se seznámí s koloběhem látek a kontinuitou života. Kmen hrušně je nařezán na špalky, spálen, větve tlejí na kompostu, kde se z nich stane černá zemina, sýkorky na zahradě hnízdí každoročně, chov králíků je obnovován.

Na zahradě se dítě může seznamovat s vazbami mezi organismy a ekotopy a pozorovat je. Některé rostliny se vyskytují po celé zahradě, jiné jen na stinných místech a další na místech suchých a slunných. Pokud si dítě zkusí přesadit rostlinu ze stínu na slunce (např. netýkavku nedůtklivou), pravděpodobně mu zajde. Obdobně rostlina žijící na staré zídce (např. netřesk) zakrátko zahyne na stinném záhonku. Leda by těmto rostlinám věnovalo dítě velkou péči (zalévalo je, stínilo, ničilo okolní rostliny atd.). Učí se tak o dodatekové energii a její moci měnit – na dobu přechodnou – přirozený běh světa.

I Sledování a pozorování vývojových stadií živočichů

Zvědavé dítě si všimne proměn jedince, pozoruje a zkoumá vývoj. Na zahradě narazí na hlemýžďe zahradní, kteří na jaře kladou bílá vajíčka do malých dírek v zemi. Vajíčka se proměňují a zanedlouho z nich vylézají malí hlemýždi. Ti se rozlezou po okolí, rostou, zimují a zase rostou. Těžší je sledovat vývoj žáby, zlatohlávka nebo motýla, protože pulci, larvy a housenky nejsou dospělým podobní. Dítě se pozorováním vývoje mnoha jedinců naučí přemýšlet i o sobě – teď je na začátku života, roste, učí se. Maminka a tatínek jsou uprostřed života, babička a dědeček se blíží k jeho konci. Dnešní média někdy brání pochopení vývoje a porozumění sobě samému. Vyretušované fotografie zpěvaček, hereček a dalších populárních osobností, které – ač ve

věku babiček – vypadají jako mladice a podsouvají do podvědomí pocit, že stárí a stárnutí je něco nežádoucího a že schopní nebo solventní jedinci mohou být věčně mladí.

Nedostatečný respekt ke stárí doprovází nedostatečný respekt k dětství a pubertě – malé děti a také mladí lidé v období pubertálních změn jsou často zbytečně přetěžováni jak požadavky na znalosti, tak požadavky na dlouhodobé soustředění i fyzický výkon. Člověk ale stejně jako ostatní tvorové prochází vývojem a jednotlivé etapy mají svá specifika, která je užitečné umět respektovat. Na zahradě by měl být zdroj vody nebo alespoň nádrž na dešťovou vodu a ohniště.

I Prostor pro zkoumání, experimentování a hry

Dítě se tak poprvé seznamuje s živly. Učí se s nimi zacházet a může přemýšlet, který z nich je silnější. Vítr, jenž čerá vodu, voda, která uhasí oheň, nebo země, na níž se všechno odehrává? A tak se setkává s otázkou, na kterou neexistuje jednoznačná odpověď. Takové chvíle pokládají základ kritického myšlení a uvažování v souvislostech. Dlouhověkové organismy na zahradě poskytují dítěti příležitost vybudovat a rozvíjet si hluboký emocionální vztah k nim. Jedná se především o různá domácí zvířata, od kterých se dítě učí základům etologie, a také stromy, na něž dítě může lezt a ze kterých může jíst ovoce. Často jsou to stromy vysazené u příležitosti narození dítěte.

Někteří lidé mají to štěstí, že ve stárí pozorují své děti i vnuky na stromě, na který lezli i oni sami v dětství, jako například Konrad Lorenz (Mündl, 1992). Emocionální vztah (láska) ke stromu může být sdílena více generacemi. Na zahradě dítě provádí první experimenty. Zjišťuje, že experiment, který je pro maminku, resp. jednu učitelku nepřijatelný (např. rozhrábnutí mraveniště a pozorování toho, jak mravenci zareagují), je pro tatínka, resp. druhou učitelku přijatelný, a naopak. Učí se experimenty provádět v mezích nastavených etickými normami dané společnosti a zjišťuje, že etické normy jsou mírně proměnlivé.

I Ergoterapie neboli léčba prací

Dítě ovšem není na zahradě samo. Jsou zde dospělí, jimž dítě sděluje své poznatky a pozorování. Dítě se učí vyprávět zážitky a zkušenosti, které získalo; učí se volit slova, čas, místo a délku sdělení. Dospělý, který s nehraným zájmem dítě vyslechne, je nejlepší motivací k dalšímu bádání. Na zahradě bývají i jiné děti. Někdy objevují a hrají si samostatně, jindy společně. Činnost ve skupině rozvíjí sociální kompetence, učí děti ovládat emoce, dělat kompromis, ale také pomáhat mladším nebo slabším. Prostorná zahrada poskytuje, na rozdíl od třídy, dostatek svobody k oddělení se od skupiny, pokud se dítě právě nedokáže nebo nechce přizpůsobit skupině.

Zahrada skýtá prostor nejen pro zkoumání, experimentování a hry, ale také pro práci. Tou se zabývají především dospělí. Dítě se ovšem rádo část dne spolupodílí a účastní se na společné práci. Rodiče, prarodiče, sourozenci, učitelé či starší žáci jsou příkladem, který napodobuje. Dítě se spontánně učí používat nástroje, pečovat o ně a osvojuje si zásady bezpečné práce. Učí se technologiím a načasování sezonních činností.

Snaží se uchovávat plody zahradnické práce, pečuje o stromy, rostliny i zvířata. Mladší děti při práci dospělým spíše překážejí, ale jak rostou a jsou šikovnější, stávají se nepostradatelnými pomocníky a rodiče (nebo učitelé) jsou odměněni za trpělivost, kterou s nimi měli. Ony samy jsou pak vzorem a průvodcem mladších, jimž předávají své dovednosti a zkušenosti. Přírodní moudrost se tak přirozeně předává z generace na generaci. Práce může lidem i chybět. Psychologové zavedli pro ohrožené skupiny tzv. ergoterapii (léčbu prací), protože si uvědomují význam práce pro psychickou pohodu. Na zahradě by se měly potkávat různé generace a spolupracovat.

I Příklady dobré praxe

Mateřskou školu Landeskindergarten v Kremsu jsem navštívila díky I. Machátové z Chaloupek, která mne pozvala jako přednášející na mezinárodní konferenci „Děti a zahrada“ v říjnu

2010. Tato mateřská škola vypadala stejně jako většina pražských školek – betonová stavba v rovné neveliké zahradě uprostřed panelového sídliště. Ovšem jen do té doby, než paní ředitelka Annemarie Donabaum začala realizovat svůj koncept. Na školní zahradu přijely traktory a bagry a začaly vytvářet terénní nerovnosti a svahy. Pak byla zahrada na narušených místech osázena, postavena rozhledna a vytvořen vodní prvek, posléze byl nečekaně darován první králík... Vše se dělo za provozu a děti změny nadšeně pozorovaly a rády se na nich podílely. „Děti se potřebují podílet na práci,“ podotýká paní ředitelka. „Pokud je vše hotovo, nesmí se nic přemisťovat, nic upravovat, pak dětem nezbývá, než aby zlobily.“

Dnes je zahrada mateřské školy oázou přirozeného života uprostřed panelů. V keřích žijí ptáci, na květinách létají barevní motýli, v domečku pro čmeláky a v záměrně ponechaných hromadách dřeva žijí včelky samotáčky, čmeláci, stínky a další hmyz. Na zahradě nalezneme dokonce malý demonstrační úl.

Paní ředitelka Donabaum tvrdí: „Od té doby, co máme přírodní zahradu, je práce s dětmi jiná. Děti se na zahradě jakoby ztratí. Když nechceme, tak o nich nevíme. Ubylo konfliktů, hluku a křiku. V malých skupinkách po dvou, po třech či po čtyřech se děti zaměřují u jednotlivých přírodních prvků, soustředěně pozorují živáčky nebo experimentují s vodou či s listy. Ačkoli je i budova školky vybavena nádherně, děti jsou na zahradě nejraději. Chodí na ni celoročně na několik hodin denně.“

S mateřskou školou Semínko v Toulcově dvoře v Praze a s její ředitelkou Magdalénou Kapuciánovou jsem v kontaktu řadu let. Také zahrada Semínka je zvláštní, plná příležitostí k pozorování a experimentování. Děti se podílejí na úpravách záhonů, sázení a zalévání stromů i keřů. Nalezneme zde blátoviště, úkryt z vrbiček a hromadu kamení jako úkryt pro ještěrky. Děti tráví na zahradě nebo v areálu Toulcova dvora několik hodin denně. Navíc MŠMT před více než rokem povolilo

pokusné ověřování provozu integrované lesní mateřské školy Lesníček při mateřské škole Semínko. Děti z Lesníčku tráví veškerý čas venku, ačkoli mají pro práci připravenou zvláštní učebnu, nevyužívají ji. Jejich učebnou je příroda sama.

■ Nebojte se začít

Obáváte se, že jste limitováni velikostí (či malou plochou) zahrady, počtem a povahami dětí nebo finančními prostředky? Vstupní parametry nemusejí být vždycky ideální. Není ale třeba podlehnout pesimismu a vzdát se dobré myšlenky. Pokud je ředitelka rozhodnuta usilovat o „správnou školní zahradu“, jistě najde možnosti, jak se k vytčeným cílům (buť krok za krokem a pomalu) přiblížit. Může nadchnout kolegyně učitelky, požádat o pomoc duchodce nebo maminky s malými dětmi žijící v sousedství školy za možnost trávit čas na zahradě. Může vhodnými otázkami a úkoly (à la honba za pokladem) probouzet v žácích zapomenutou touhu objevovat a pozorovat. Může požádat každého návštěvníka, aby do zahrady přinesl nebo přivezl

jednou za měsíc zajímavý kámen, starý kmen nebo nějakou rostlinu, která zde dosud neroste.

Finanční obnos lze získat podáním projektů, např. v Operačním programu Životní prostředí, Prioritní osa 6 – Zlepšení stavu přírody a krajiny, Oblast podpory 6.5 – Podpora regenerace urbanizované krajiny nebo v Programu rozvoje venkova, Opatření III.2.1 – Obnova a rozvoj vesnic, občanské vybavení a služby, Podopatření III.2.1.1 – Obnova a rozvoj vesnic. Stále je možné se zapojit do česko-rakouského projektu „Přírodní zahrady bez hranic“.

Školní zahrada se může stát krásným a otevřeným místem, na němž se setkává místní komunita a které umožní vyrůst další generaci v souladu s přírodou. Stačí jen začít. ■

Autorka působí na katedře biologie a environmentálních studií PedF UK

V praktických i legislativních otázkách vám ochotně poradí paní Iveta Machátová ze společnosti Chaloupky, o.p.s. Neváhejte ji kontaktovat: 731 440 922; iveta.machatova@chaloupky.cz